

ÖRNEKLERİYLE HZ PEYGAMBER, SAHÂBE VE TABİİN DÖNEMİ TEFSİR ANLAYIŞI*

THE APPROACH OF THE PROPHET, HIS COMPANIONS AND THE FOLLOWING GENERATION TO QURAN AND ITS INTERPRETATION

Mehmet Mahfuz ATA**

Öz

Kur'an-ı Kerim'i tefsir etmede ana kaynaklar; Hz. Peygamber, Sahabe ve Tabiîn'in sözleri ve tatbikatıdır. Bu çalışma, onların Kur'an'ı nasıl tefsir ettiklerine yönelik bir tahlil denemesidir. Bunun için önce Hz. Peygamber'in Kur'an'ı tefsirindeki tebyin ve tebliğ rolü, tefsir anlayışı ve Kur'an'ın ne kadarını tefsir ettiği hususları ele alınacaktır. Sırasıyla, âyetlerin tefsirini Rasûlullah'tan bizzat dinleyen ve nüzul sebeplerine tanık olan sahabenin tefsir ve te'vile yaklaşımı ve bilgilerini sonraki kuşaklara aktarılmasındaki rolleri ele alınacaktır. Son olarak tefsir ilmi ve usulünü sahâbelerden aldıkları bilgi ve tecrübe üzerine inşa eden tâbiînin tefsir anlayışı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, Kur'an, Tefsir, Sahâbe, Tabiîn.

Abstract

Main sources required in understanding and interpreting Kur'an-ı Kerim, the holy book, is the words and practice of the Prophet Muhammad (SAV), his companions and their followers of the subsequent generation. This article aims to analyze their approach to the construction of meaning of the Quran. To this aim firstly we will try to see our prophet's role in declaration of the Quranic laws, his approach to interpretation and how much the book was interpreted by him. Next, we will try to discover his companions' efforts in construing the meaning and interpretation, and their role in passing the knowledge authentically to the next generation. Lastly, the following generation who constructed the knowledge and the method of its know-how on the legacy of the preceding forms taken over from the sahabah and their role in the Quranic interpretation will be discussed.

Keywords: Prophet, Quran, İnterpretation, Sahabah, Tabiîn.

GİRİŞ

Hiç şüphesiz İlahî kitabın ilk ve en yetkili müfessiri Hz. Peygamber'dir. O, mutlak olarak insanların Kur'an'ı en iyi bilenidir. Resûl-i Ekrem, Kur'an'ı tebliğ etmekle görevli olduğu gibi onu tefsir etmek ve açıklamakla da görevli idi. Bu hususta Yüce Allah ona şöyle emretmiştir: "Ey Resul! Rabbinden sana indirilene tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O'nun elçiliğini yapmamış olursun!" (el-Mâide, 5/67). Başka bir âyette "Sana öğüt verici Kur'an'ı gönderdik ki kendilerine indirilene insanlara açıklayasın. Belki düşünüp ibret alırlar" (en-Nahl, 16/44) şeklinde buyrulurken aynı husus belirtilmiştir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), bu âyetlere dayanarak; "Hz. Peygamber'in, sahabeye Kur'an'ın mânalarını bildirmesi ve lafızlarını açıklaması vâcip olmuştur" der. (İbn Teymiyye, 1971, 35; Cemâleddin el-Kasımî, 1990, 19).

Zikredilen âyetlerde, Resûlullah (s.a.)'ın Kur'an'ı tebliğ, tebyin ve tefsir etmekle görevli olduğunu ifade eder. Ayrıca pek çok âyette Resûlullah'ın, "insanlara kitabı ve hikmeti öğretme"¹ yetkisine sahip olduğu ısrarla vurgulanmaktadır. Onun içindir ki, sahâbeden herhangi biri, müşkil/zor bir âyetle karşılaştığında hemen Hz. Peygamber'e müracaat eder, o da gerekli açıklamada bulunurdu. (ez-Zehabi, 1976, I/45; Subhî es-Sâlih, 1988, 334) İzah, tebliğ ve tebyinle görevli olan Hz. Peygamber, ilk günden itibaren, muhataplarının anlayamadıkları hususları açıklıyor, kendisine gelen vahyi tebliğ ediyor ve Kur'an-ı Kerim'i hem yaşayışıyla hem de sözleriyle açıklıyordu (Draz, 1983, 28).

H.z. Peygamber'in tefsirde takip ettiği metodun ana hatları şu şekilde özetlenebilir: "O, hem bir beşer ve hem de bir peygamber olarak yaşadığı toplumun anlayış ve diline uygun olarak muhataplarını ikna etme

* Bu Çalışma 1998'de Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan basılmamış doktora tezinden ilavelerle birlikte üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı. mmahfuzata@gmail.com.

¹ Konuyla ilgili şu âyetlere bakılabilir: el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmrân 3/129, 164; el-Cum'a 62/2. Ayrıca (bk. Muhammed b. İdris eş-Şafii, ts., 76 vd.)

yolunu tutmuş ve Cenâb-ı Hakk'ın amacını belirtmiştir. Bunları bazen tahsis, bazen dil, bazen geniş bir anlamı sınırlama veyahut kelimenin Arap dilindeki geniş anlamını te'yit, remz, işaret ve fiil, ya da dikkate dâvet ve insanın psikolojik durumundan istifade etmek suretiyle tefsir etmiştir." (Cerrahoğlu, 1970, 53).

Sahabeler tefsir alanında edindikleri bilgileri sonrakilere öğretilmesi ve aktarılmasını başarıyla yerine getirmişlerdir. Onların arasında anlayış, ilim, kültür ve düzey farkı olmakla beraber Resûlullah'tan (s.a.) sonra Kur'an'ı en iyi anlayan yine sahâbe olmuştur. Zira onlar, vahyi yakından takip ederek bilmedikleri hususları Hz. Peygamber'den öğrenmiş, âyetlerin tefsirini dinlemiş ve nüzül sebeplerine tanık olmuşlardı. (İbn Kesîr, ts. I/13) Kur'an'ın tesbiti, korunması ve anlaşılması için Resûl-i Ekrem tarafından yürütülen faaliyetlere bizzat katılmışlardı (Gümüş, 1990, 51).

Sahâbeden sonra Kur'an'ı tefsir eden en iyi nesil tabîilerdir. Çünkü onlar, sahâbeyi görmüş ve kendilerinden yararlanmışlardır. Tabîiler, Kur'an'da övüldükleri (et-Tevbe, 9/100) gibi hadiste de şu şekilde medhedilmişlerdir: "İnsanların en hayırlısı benim asrımdaya olanlardır. Daha sonra onları izleyenler, ondan sonra onları takip edenlerdir." (İbn Mâce, "el-Ahkâm", 27) Tabîiler, tefsir ile ilgili bilgilerin çoğunu sahâbeden almış ve kendi bilgilerini bunun üzerine temellendirmişlerdir (es-Süyûtî, 1993, II/1200; Cerrahoğlu, 1968, 107)

Sonuç olarak denilebilir ki, tefsir ilmiyle ilgili ilk faaliyetler, Kur'an'ın ilk müfessiri olan Resûlullah'ın açıklamalarıyla başlamıştır. Bu sebeple, sırasıyla Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiinin tefsirdeki yeri incelenmeye çalışılacaktır.

1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

İlk önce Hz. Peygamber dönemi ele alınacak ve bu dönemde yapılan tefsir faaliyetlerine temas edilecektir.

1. 1. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı Tefsir Anlayışı

Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinden sonra başvurulacak en önemli kaynak, Hz. Peygamber'in sünnetidir. Zira Resûl-i Ekrem kendisine indirilmiş olan Kur'an'ı vahye dayalı olarak sözüyle, fiiliyle ve takririyle beyan ederdi. (es-Serahsî, II/27, 50, 97) İslâm'ın ikinci temel kaynağı Sünnettir. Bundan hareketle Resûlullah'ın tefsiri "Kur'an'ın mücmel olan âyetlerini tafsîl, umumi hükümlerini tahsis, müşkilini tavih, mübhemini izâh, mutlakını takyîd, garîb kelimeleri beyan, tavsif ve tasvir ederek müşahhas hale getirme, edebî incelikleri ihtivâ eden âyetlerin maksadını bildirme ve nâsih-mensûhu tesbit etmek sûretiyle olurdu" (el-Kurtubî, 1998, I/38; Draz, 1983, IV/9). İnsanları irşad, teşvik ve korkutma gayesiyle ahlâki, gaybî ve âhiret hayatına dair birçok âyeti de tefsir ediyor, temsil yolunu kullanarak, Kur'an'da mücmel bırakılmış kıssalar hakkında) tafsîlât vererek açıklıyordu (Güngör, 1996, 63-71).

Hz. Peygamber'in tefsiri, hadis mecmualarının muhtelif konularında ve rivayet tefsirlerinin değişik âyetlerinde bulunmaktadır. Ancak, bu konuda birtakım çalışmalar yapılmıştır.² Yâkût el-Hamevî (ö. 622/1225), Vahidî (ö. 468/1075)'nin *Tefsiru'n-Nebî* adlı bir eserinin olduğunu kaydeder (Yâkût el-Hamevî, 1993, IV/1660).

Resûlullah (s.a.)'ın, Kur'an'ın ne kadarını tefsir ettiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hz. Aişe (ö. 58/678), "Resulullah'ın, Allah'ın kitabını Cebraîl'in ona öğrettiği miktarda tefsir ederdi"³ demektedir. Taberî (ö. 310/922) ve Süyûtî (911/1505) de (ez-Zehebî, 1976, 149) onun, Kur'an'ın çok az bir kısmını tefsir ettiğini söylemişlerdir. Muhammed Reşîd Rıza (ö. 1354/1935) ise, tefsirinin mukaddimesinde, "Tefsir konusunda Resul-i Ekrem'den ve onun ashâbıyla tâbiinin bilginlerinden gelen rivayetlerin bir kısmı zorunludur. Çünkü sahih merfû' rivayetlere -varsa bu konuda- başka bir haber takdim edilemez. Tefsirle ilgili Hz. Peygamber'den gelen sahih rivayetler azdır" (Reşîd Rıza, ts. I/7-8) der. Hz. Aişe'den nakledilen söz konusu hadis de bu görüşleri desteklemektedir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ise, Kur'an'ın tamamının hem lafız, hem de mâna itibarıyla Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiğini ileri sürmüştür (İbn Teymiyye, 1971, 35).

Diğer taraftan Hz. Peygamber pratik hayatta yaptığı uygulama ve davranışlarıyla da Kur'an'ı tefsir etmiştir. Nitekim Yüce Allah, onun hakkında, "Şüphesiz ki sen, yüce bir ahlâk üzeresin" (el-Kalem 68/4)

² Nitekim Ebû İshak es-Salebî (ö. 427/1015), tefsirinin mukaddimesinde, kaynaklarını verirken *Tefsîrû'n-Nebî* isimli Muhammed b. el-Kâsım'a ait bir eserden bahseder (bk. Ebu İshâk es-Salebî, nr. 130, vr. 5b). Diğer taraftan son yıllarda Hâlid b. Abdülaziz el-Bâteli tarafından *et-Tefsîru'n-Nebevi Mukaddimetun Te'sîliyyetün ma'a Dirâsetin Hadîsetin li Ehâdisi't-Tefsîri'n-Nebeviyyi's-Sarihî*, (2011) isimli bir doktora tezi çalışması yapılmıştır.

³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1988), I/ 37-39; Ebû'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, ts., 1/18. Taberî bu hadisin isnadında, Ca'fer b. Muhammed ez-Zübeyrî adında hadis ehlinden olmayan bir şahsın bulunduğunu zikrederek haberi kabul etmez, İbn Kesîr de Buhârî'nin, bunun rivayet ettiği hadisle amel edilemeyeceğini söyler.

buyruğuyla ilgili olarak; Hz. Âişe bunu, onun ahlâkının Kur'ân'dan ibaret olduğunu bildirmiştir (Şâtîbî, ts. IV/9), ki bu da Resûl-i Ekrem'in uygulama ve davranışlarının Kur'ân'ı tefsir ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle buyuruyor : "Şunu kesin olarak biliniz ki, bana Kur'ân ve onun bir misli daha verilmiştir. Karnı tok olduğu halde koltuğuna yaslanarak, 'Şu Kur'ân'a sarılınız; onda helâl olarak ne görmüşseniz onu helâl kabul ediniz, neyi de haram görmüşseniz onu haram biliniz' diyecek bazı kimseler gelmek üzeredir." (Ebû Dâvûd "es-Sünne" 5) Hadiste geçen "Kur'ân'ın bir misli" tabiri pek çok âlim tarafından "sünnet" olarak yorumlanmıştır. Ayrıca İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Teymiyye ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) hadisteki "misli" i sünnet olarak izah etmişlerdir (İbn Kuteybe, 1989, 229; İbn Teymiyye, 1971, 94; İbn Kesîr, ts. I/13).

Hassân b. Atiyye'nin (ö. 130/748)' şöyle dediği nakledilir: "Resûlüllah (s.a.)'a vahiy inerti, (bu esnada) Cebrail ona vahiy tefsir edecek sünneti de getirirdi. Mekhûl (Ö. 118/735)'ün şöyle dediği nakledilir: "Kur'ân'ın sünnete olan ihtiyacı, sünnetin Kur'ân'a olan ihtiyacından daha çoktur " (Kurtubî, 1998, I/39; Şâtîbî, el-Muvâfâkât, IV/19).

Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) Yahyâ b. Ebî Kesîr'in (ö. 129/746)' "Sünnet, kitaba hâkim konumdadır (kâdî), kitap ise sünnete hâkim konumda (kâdî) değildir" (el-Kurtubî, 1998, I/39) şeklindeki sözü sorulduğu zaman, "Böyle bir söz söylemeye cesaret edemem, fakat sünnet kitabı tefsir ve tebyîn eder, derim" (İbn Abdilber, 1994, II/1194; el-Kurtubî, 1998, I/39) demiştir. İbn Abdilber (ö. 463/1071) aynı sözü: "Sünnet kitabı açıklayıcıdır. Kitap'tan Allah'ın murad ettiğini bildirir" (İbn Abdilber, 1994, II/1194) şeklinde açıklamıştır. Bize göre Kur'ân tefsirin ana kaynağı olduğuna göre, sünnet Kur'ân'ı tebyin ve tefsir eder. Hz. Peygamber de söz, uygulama ve davranışlarıyla Kur'ânı açıklar.

Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı tefsirinin örnekleri ilk muteber hadis mecmualarında bulunmaktadır. Buna göre Resûlüllah (s.a.), ibadetlere ve muamelâta dair pek çok mücmel âyeti açıklamıştır. Özellikle fikhî mevzulara göre tertip edilmiş olan hadis kitapları ile son yıllarda yapılan bir çok çalışma bulunmaktadır.⁴ Bunlardan misal olarak şunlar verilebilir:

Örnek 1. "İnanıp da imanlarına her hangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır" (en-En'âm, 6/82) Kevâşi, zikredilen âyetle ilgili şunları der: Bu âyet nazil olunca sahâbe: "Ey Allah'ın Resûlü!" Hangi birimiz nefsinde zulmetmemiş ki" derler. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz, "zulümden maksadın şirk olduğunu belirtmiştir" (Buhârî, "el-İmân", 24).

Örnek 2. "Allah kimin göğsünü İslâm'a açmışsa artık o, rabbinden bir nur üzeredir" (ez-Zümer, 39/22) meâlindeki âyette "inşirahus'sadr" dan ne kastedildiğine dair Kevâşi, şu rivayeti nakleder:

"Ey Allah'ın Rasûlü! Göğsün açılması nasıl olur? O da buyurdu ki: "Nur kalbe girdiği zaman göğüs açılır ve genişler. Peki bunun belirtisi nedir? Buyurdu ki: Ebedî âleme yönelmek, aldatıcı dünyadan uzaklaşmak, ecel gelmeden ölüme hazırlık yapmaktır."⁵

Örnek 3. Kevâşi, "Biz insana ana babasına iyi davranmasını tavsiye etmişizdir. Eğer onlar, senin, hakkında bilgin olmayan bir şeyi (körü körüne) bana ortak koşarlarsa, onlara itaat etme" (el-Ankebût, 29/8) meâlindeki âyeti desteklemek amacıyla şu hadisi nakleder: "Allah'a isyan hususunda yaratılmışa itaat edilmez".⁶

Hz. Peygamber'in muhatapları bilgi, kavrayış ve zekâ derecesi ile Kur'ân'ı anlama bakımından farklılık gösteriyorlardı. O, hemen her seviyeden insanın soru ve ihtiyaçlarına cevap vermek durumundaydı. Bazan muhatapın durumuna göre açıklamalarda bulunurdu. Bazı şeyleri somutlaştırır, bazılarını örneklerle anlatır veya niteliklerini belirtirdi (Albayrak, 1992, 141).

İmam Şafîî (ö. 204/819-20), "Sünnetin Kur'ân karşısında iki tutumu vardır: Birisi, Kur'ân'ın ifade ettiği hususlardır. Bu konuda Resûlüllah (s.a.), Yüce Allah'ın indirdiğine olduğu gibi uyar. diğeri ise mücmellerle ilgili olanlardır. Burada Hz. Peygamber, Allah'ın mücmelden ne kastettiğini O'nun adına açıklar. Genel mi, yoksa özel mi, nasıl farz kıldığını ve kulların bunu nasıl yapmaları gerektiğini açıklar. Resûl-i Ekrem her iki şekilde de Allah'ın kitabına tâbi olmuştur" (Şafîî, ts., 91).

Şimdi de sahâbe dönemindeki tefsir anlayışı ele alınacaktır.

⁴ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (1991), "ed-diyât", 6; Müslim b. Haccâc (1983), "el-Kasâme", 6; . Nüreddin Ali el-Heysemî, (1982), VII, 135. Yapılan çalışmalarla ilgili (bk. Muhammed Abdurrahman Muhammed (1992), *et-Tefsîru'n-Nebevî Hasâsîhu ve Mesâdiruh*, 150 s. ; Muhammed İbrâhim Abdurrahman (1995). 297 s.

⁵ Muhammed b. Cerir et-Taberî (1988). VIII, 26-27; Ebû'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr (ts). III, 126-128. İbn Kesîr bu hadisin Mürsel ve muttasıl olarak rivâyet edildiğini kaydeder. Elbânî ise, bu hadisin zayıf olduğunu belirtir. Muhammed Nasiruddin el-Elbânî (1988). II, 383-387.

⁶ Hâkim en-Nisâbüri (1990). III, 443; Hâkim, hadisin sahih olduğunu belirtir. Bu hadis, farklı lafızlarla bir çok hadis kitabında geçmektedir. Nüreddin Ali el-Heysemî, (1982). V, 225.

2. SAHABE DÖNEMİ

Kur'ân'ın anlaşılmasında, Peygamber'den (s.a.) sonra en önemli kaynak sahâbedir. Sahâbe, Resûlullah'tan imanlarını kuvvetlendirecek feyzi almış, gerek Kur'ân'ın gerekse Peygamber'in (s.a.) emirlerine derhal uyarak, onun açıklamalarıyla Kur'ân'ın mânasını ve tatbikatını öğrenmişlerdir.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra sahâbenin önemli bilgi kaynakları ve vahiy kesilmiş ve Kur'ân'la baş başa kalmışlardı. Onlar, Kur'ân'ı anlamakta insanların en bilgini sayılmakla beraber, onu anlama hususunda farklılaşmışlardı (İbn Kesir, 1994, XVI/16-17,40). Sahâbe, Kur'ân'ı tefsir etmede iki gruba ayrılmış: bazıları Kur'ân'ı tefsir etmekten sakınıırken, diğerleri âyetleri bildikleri oranda açıklamışlardır.

2.1. Sahâbenin Kur'ân'ı Tefsir Anlayışı

Sahâbe Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir eder, onda bulamadıkları takdirde sünnete başvururdu. Sünnete de bulamazlarsa kendi ichtihadlarıyla yorum yaparlardı (ez-Zehebî, 1976, I/157). Ancak Kur'ân'ı tefsir etmek bir bakıma, "Allah adına söz söylemek" olduğu için ağır bir sorumluluk gerektiriyordu, üstelik bu konuda Resûlullah (s.a.)'ın uyarıcı sözleri de vardı. Hız. Peygamber, liyakatsiz kimselerin Kur'ân tefsirine yeltenmemelerini emretmiş ve şöyle buyurmuştu: "Kim kendi görüşüyle Kur'ân hakkında bir şey söylese, cehennemde yerine hazırlansın!" (Tirmizî "et-Tefsîr", 1)"Kim bilmeden Kur'ân hakkında söz söylese cehennemde yerine hazırlansın!" ve "Kim Kur'ân hakkında kendi re'yi ile söz söylese, isabet etmiş olsa bile yanılmış olur." Bir başka ifadeyle hadis şöyledir: "Kim Kur'ân hakkında kendi görüşüyle söz söylese yanılmıştır"⁷.

Kur'ân'ı tefsir etmekten çekinen ve bu hususta, ihtiyatlı hareket eden sahâbe arasında Hız. Ebû Bekir (ö. 13/634) şöyle der: "Kur'ân hakkında bilmediğim bir şeyi söylediğim takdirde, hangi yer beni taşır ve hangi gök beni gölgelendirir? (Beyhakî, 1990, II/424) Hız. Ömer (ö. 23/643) de. "Meyveler ve çayır" (Abese, 80/31) âyetini okumuş ve (meyveler)'in ne olduğunu biliyoruz ama "ebben" nedir diye sormuş, sonra da kendisine cevaben, "Ey Omer! Şüphesiz ki bu bir zorlamadır" deyip onun tefsirini yapmaktan vazgeçmiştir. (Ahmed Emin, 1975, 166) Kur'ân'ın anlaşılmasında Hız. Peygamber'in duasına mazhar olan İbn Abbas (ö. 68/687) da, Kur'ân'dan bazı kelimeleri bilmediğini itiraf etmiştir (İbn Kesir, 1994, XVI/7).

İbn Kesir, söz konusu rivayetleri, "Kur'ân'ı tefsir etmeyi yasaklama mânasında değil, onun tefsiri hususunda bilgi sahibi olmadan söz söylemeyi yasaklamak anlamında almak" gerektiğini; yoksa Arap dili ve dinî ilimlerde yetkili kimsenin bildiği bir konuda görüş bildirmesinde bir sakınca olmadığını belirtir (İbn Kesir, 1998, I/12). Nitekim şu âyet meâlî de bunu açıkça ifade eder: "Allah, kendilerine kitap verilenlerden: 'Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, gizlemeyeceksiniz!' diye söz almıştı. Fakat onlar, verdikleri sözü arkalarına attılar ve ona karşılık birkaç para aldılar. Ne kötü şey satın alıyorlar (onlar)!" (Âl-i İmrân, 3/18) Hız. Peygamber de şöyle buyurur: "Kim bildiği konuda sorulan bir şeyi gizlerse, kıyâmet gününde ona ateşten bir gem vurulur" (Ahmed. b. Hanbel, 1991, III/82, 153, 251).

Sahâbeden İmrân b. Husayn'ın (ö. 52/672) bulunduğu bir toplantıda birisi, "Kur'ân'da bulunanın dışında bir şeyden söz etmeyin" deyince İmrân, "Sen gerçekten aptal bir adamsın! Öğle namazının dört rek'at olduğunu, onda kıraatin açıktan okunmayacağını Allah'ın kitabında gördün mü?" Sonra namazı, zekâtı ve benzeri yükümlülükleri sıraladı ve ilâve etti: "Bütün bunları Allah'ın kitabında açıklanmış olarak bulabiliyor musun? Allah'ın kitabı bunları müphem (kapalı) bırakmıştır. Sünnet de bunları tefsir etmiştir" dedi (İbn Abdilber, 1994, II/1192; el-Kurtubî, 1954, I/39).

Kur'ân'ın tefsir edilmesinin gerekli olduğunu savunanlar ise; "(Bu Kur'ân), çok mübarek bir kitaptır. Onu sana indirdik ki, âyetlerini düşünsünler ve akl-ı selim sahipleri öğüt alsınlar" (Sâd, 38/29) Andolsun biz, bu Kur'ân'da insanlara, öğüt almaları için her türlü misali anlattık. Pürüzsüz Arapça bir Kur'ân (indirdik) ki (Allah'ın azabından) korunsunlar" (ez-Zümer, 39/27-28). Halbuki onu (haberi) Peygamber'e ve aralarında yetkili kişilere götürselerdi, içlerinde işin iç yüzünü araştırıp çıkarırlar, onun ne olduğunu (haberini neye delâlet ettiğini) bilirlerdi" (en-Nisâ, 4/83) gibi âyetlerle istidlal etmektedir.

Sahâbe, genelde Kur'ân'ı tefsir etmiş, İbn Abbas Kur'ân'ın hemen hemen her âyeti hakkında fikir beyan etmiştir. O, " (Allah) hikmeti kime dilerse ona verir. Kime de hikmet verilirse muhakkak ki ona çok hayır verilmiştir.." (el-Bakara, 2/269) âyetindeki "hikmeti", Kur'ân tefsiri olarak izah etmiştir. Mesrûk (ö. 63/682), İbn Mes'ûd hakkında şöyle der: "Abdullah bize önce bir sûreyi okur, sonra da bütün gün o sûre hakkında konuşur; onu tefsir ederdi" (Taberî, 1988, I/36). A'meş (Ö.148/765), Ebû vâil (ö. 82/701)'den şöyle rivayet eder: "İbn Abbas Bakara sûresini okuyup tefsir etti. Bunun üzerine bir adam, 'Bunu Deylem halkı dinleseydi mutlaka Müslüman olurdu' dedi" (Taberî, 1988, I/36). Bu rivayetler, sahâbenin Kur'ân tefsiriyle

⁷ Tirmizî bu hadisin garib olduğunu belirtir: Muhammed b. Cerîr et-Taberî (1982). *et-Tefsîr*. I, 35.

yakından ilgilendiklerini, Hz. Peygamber'in açıklamalarına başvurduklarını, daha sonra da kendi ictihadlarıyla Kur'an'ı yorumladıklarını gösterir (Gümüş, 1990, 65).

Sahâbe, Kur'an'ı okumak ve onun muhtevasını iyice belleyip kavramakta hırslıydı. İbn Mes'ûd, sahâbenin Kur'an'dan on âyet ezberlediğinde, onların mânasını iyice öğrenmeden ve uygulamasını yapmadan başka âyetlere geçmediğini rivayet eder. Benzeri bir rivayet de Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö.72/691)'den nakledilmiştir (Taberî, 1988, I/35-36). Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/692) Bakara sûresini öğrenmek için sekiz sene üzerinde durduğu rivayet edilmiştir (Cerrahoğlu, 1988, I/74). Diğer taraftan İbn Mes'ûd'dan şöyle nakledilir: "Allah'ın kitabında hiçbir âyet yoktur ki, onun nerede ve hangi hususta indiğini bilmeyeyim. Kur'an'ı benden daha iyi bilen, bineklerin ulaşacağı birini bilseydim, onu görmek için giderdim." (Buhârî, "el-Fedâil" 8) Hz. Ali de (ö. 40/661), Kûfe minberinden halka hitaben, "Allah'ın kitabından herhangi bir âyet hakkında sormak isteyen varsa sorsun" diye ilân etmiş; ve kendisine sorulan âyetleri tefsir etmişti (Kurtubî, 1998, XVII/ 29-30).

Hz. Ali, İbn Abbas hakkında, (Sanki o, gayb âlemini ince bir perdeden seyrediyor) diyerek onu över. İbn Abbas, Hz. Ömer tarafından yaşlı sahâbeye tercih ediliyordu. (Cerrahoğlu, 1968, 99) Cerrahoğlu, İbn Ömer de, "İbn Abbas, Muhammed ümmeti içinde, Muhammed'e ineni en iyi bilendir" (ez-Zehebî, 1976, I/67) der. İbn Mes'ûd ise, "İbn Abbas, Kur'an'ın ne güzel tercümanıdır!" (İbn Kesîr, ts., I/13) diyerek onu takdir eder.

Bu rivayetler, sahâbenin Kur'an tefsiriyle nüzul sebeplerine ne derece önem verdiğini ve bu husustaki geniş bilgisini gösterir (ez-Zehebî, 1976, I/58-59). Kur'an'ın nüzûlüne sebep olan olayları bizzat yaşamış olan sahâbiler, şüphesiz Kur'an'ı en iyi anlayan kimselerdi. Dolayısıyla Kur'an'ın gaye ve hedefini anlayabiliyor ve temel ilkelerini kavrayabiliyorlardı.

Sahâbenin arasında bilgi, ve anlayış farkı bulunduğu için onların hepsi Kur'an'ı aynı derecede anlamıyordu. Öte yandan İbn Haldûn (Ö. 808/1405), Kur'an'ın Arap dili ve üslûbu üzere nazil olduğunu, dolayısıyla sahabelerin, Kur'an-ı Kerim'deki tüm sözcük ve terkiplerin mânalarına vâkıf olduklarını iddia etmektedir (İbn Haldun, 1986, II/464). Abartılı olan bu söz, son dönem ilim adamları tarafından haklı olarak tenkit edilmiştir. Şâyet söylenenler doğru olsaydı, ilk dönemde az dahi olsa bazı tartışma ve ihtilâfların bulunmaması gerekirdi (Ahmed Emin, 1975, 195).

Sahâbenin hepsi anlayış ve kültürde aynı seviyede değildi. Özellikle Kur'an'ı tefsir etmede bu farklılık açıkça görülüyordu (Cerrahoğlu, 1968, 47). Fakat bu hususta, tâbiînin ve daha sonraki çağlarda yaşayanların aralarında görülen ihtilâflar değerlendirildiğinde, sahâbenin bu tür görüş ayrılıklarına çok az rastlandığı görülürdü (ez-Zehebî, 1976, I/59-60). Ne var ki, onların söz konusu bu farklı düşünceleri tezat teşkil etmeyip, "âyetlerin yorumundan kaynaklanan " farklı bakış açılarından ileri geliyordu (İbn Teymiyye, 1971, 37-38).

2. 2. Müfessir Sahâbiler

Süyûtî, tefsirde söz sahibi olan sahâbe arasında "Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Übey b. Ka'b (ö. 30/650), Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Osman (ö. 35/655), Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 44/664), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Zübeyr'i (ö. 73/692) sayar ve şöyle der: "İlk dört halife içinde tefsire dair kendisinden en çok rivayet edilen Ali b. Ebî Tâlib'dir. Diğer üç halifeden ise çok az şey nakledilmiştir. Bunun sebebi, daha önce vefat etmiş olmalarıdır. Kâtib Çelebî, I/429) Hz. Ebû Bekir'den tefsir konusundaki rivayetlerin sayısı onu geçmemektedir. Hz. Osman'ın, tefsirine dair fazla bir şey nakledilmemiştir. Hz. Ali'den ise, tefsire ait pek çok rivayet nakledilmiştir. O, "İnen hiçbir âyet yoktur ki ne hakkında ve nerede nâzil olduğunu bilmeyeyim" (Suyûtî, 1993, II/1228); ez-Zehebî, 1976, I/63) demiştir.

Kâtib Çelebi Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. 'Amr. As (ö. 65/684), Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdillâh (78/697) ve Enes b. Mâlik (Ö. 93/712) gibi sahâbileri de müfessirlerden sayar (Kâtib Çelebî, I/428-429). Muhammed ez-Zehebî ise bu isimlere Hz. Âişe'yi de ilâve eder. Ancak ilk on müfessir sahâbiye nazaran bunlardan yapılan rivayetler azdır (ez-Zehebî, 1976, I/63; Subhî es-Sâlih, 1988, 290).

2. 3. Sahâbe Tefsirinin Genel Özellikleri

Râşit halifelerden sonra sahâbe içinde en meşhur müfessir Abdullah b. Abbas'tır. Zamanındaki ilimlerin bir çoğunda temayüz etmiş (İbn Sa'd, ts., II/368) Hz. Peygamberin, "Allah'ım! Onu dine fakih (derin bilgin) kıl ve ona tevili öğret" (Buhârî, "el-Vudû", 10; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 30) duasına ve Yüce Allah'ın, "Kime hikmet verilirse ona birçok hayır verilmiştir" (el-Bakara 2/269) âyetinin sırrına mazhar olan İbn Abbas, haklı olarak "tercümânü'l- Kur'an" (Sezgin, 1983, I/631) "el-Bahr" (deniz), "Hibrü'l-ümme" (İbn Sa'd, ts., II/366) (bu ümmetin âlimi) lakaplarıyla anılmıştır Abdullah b. Abbas, daha çok sahâbeden Hz. Ömer, Ali ve Übey b. Ka'b'dan faydalanmış (Semerkandî, 1993, I/26), tefsir hususunda rivâyet edilen

haberlerin çoğu İbn Abbas'a isnad edildiği belirtilmiştir (Keşfü'z-Zunûn, I/429). Özellikle rivayet tefsirinin zamanımıza intikali, talebeleri vasıtasıyla nakledilmiştir. İbn Abbas, Abdullah b. Selâm (Ö. 43/664) ve Ka'bû'l-Ahbâr (ö. 32/653) gibi Ehl-i kitab'ın Müslüman olanlarından çokça istifade etmiştir (ez-Zehebî, 1976, I/71) Onun bu şahıslardan rivayette bulunması Goldziher ve F. Buhl gibi müsteşriklerin üzerinde durduğu hususlar arasındadır. İbn Abbas'tan gelen bu tür varyantlara bazı çevrelerce yapılan itirazlar, aslında kendisine ait olduğu kesin olan rivayetler sebebiyle değil, daha çok siyasi düşüncelerle ona izafe edilen rivayetler dolayısıyla (Goldziher, 1997, 104-109).

Abdullah b. Mes'ûd ise Irak tefsir okulunun temelini atarak Kur'ân ilimlerine önemli hizmetler yapmış; İbn Abbas'tan sonra tefsirde en çok meşhur olanlardan biri olmuştur. Abdullah b. Mes'ûd ve bazı sahâbiler Resûlüllah'tan duydukları tefsir niteliğindeki açıklamaları kendi özel nüshalarına kaydetmişlerdir (Çetin, 1997, 59-65).

Sahâbe döneminde, Kur'ân tefsirine dair müstakil bir eser yazılmamıştır. İbn Abbas'tan nakledilen ve çeşitli tefsir ve hadis kitaplarında yer alan İbn Abbas'a ait tefsir rivayetleri, Abdülazîz b. Abdillâh tarafından *Tefsîru İbn Abbâs ve Merviyâtuh* adıyla iki cilt halinde toplamış, bu rivayetlerden Buhârî ile Müslim'de bulunmayanların isnadını sağlamlık açısından tenkide tâbi tutarak değerlendirmiştir. Söz konusu çalışma, Firûzâbâdî (ö. 817/1414) tarafından derlenen tefsir metinlerini de ihtiva etmektedir (el-Hûlî, 1995, 18). Ancak İsmail Cerrahoğlu, İbn Abbas'a nisbet edilen *Tenvîrî'l- Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs* adıyla basılan eserin ona aidiyetinin bir araştırma konusu olduğunu belirtir (Cerrahoğlu, 1968, 100). İmam Şâfiî (204/819)ye atfen "Tefsirde, İbn Abbas'tan ancak yüz kadar hadis sâbit olmuştur" (ez-Zerkânî, ts. I/485) denmesi, bu eserin İbn Abbas'a nisbetinin şüpheli olduğunu gösterir. Halbuki ona isnat edilen *et-Tenvîr*, orta boy 400 sayfa hacminde bir eserdir.

"İbn Abbas'tan rivayet yoluyla bize kadar gelen *Sahîfetü Alî b. Ebî Talha, Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak ve Garîbü'l-Kur'ân* (Cerrahoğlu, 1978, XXII/17) adındaki eserler gerek Kur'ân tefsiri gerekse Arap dili ve edebiyatı bakımından son derece ehemmiyeti haizdir." (Gümüş, 1984, 23; Gümüş, 1987, 17).

Sahabe arasındaki ihtilâfın kendilerinden sonraki dönemlere nisbetle, gayet az olduğu belirtilmişti. İbn Teymiyye, sahâbe arasındaki ihtilâfın tefsirden ziyade, hükümlerde olduğunu ifade eder (İbn Teymiyye, 1971, 41, Cerrahoğlu, 1988, 88). Zira sahâbe genelde âyetlerin icmâlî mânasıyla yetinmiş, ayrıntılara ise girmemiştir. Bu durum, aralarındaki ihtilâfın çoğalmasını önlemiştir.

Tefsir, sahâbe döneminde tedvin edilmemiş olup, sonraki nesle hadis ilmi içerisinde ve şifahî olarak intikal etmiştir. Çünkü bu devirde tefsir, hadisle birlikte mütalaa edilmiş ve onun bölümlerinden birini teşkil etmişti. Ancak bazı sahâbiler, ellerinde bulunan Kur'ân nüshalarına, bazı âyetlerin tefsirini kaydetmişlerdir (ez-Zehebî, 1976, I/97-98).

2. 4. Bağlayıcılık Açısından Sahâbe Tefsiri

Ehl-i sünnet, sahâbenin tümünü ittifakla âdil kabul eder (Şâtîbî, ts., IV/54). Ashabın faziletiyle ilgili birçok âyet ve hadis vardır. Allah Teâlâ onların üstün ve adâlet sahibi olduklarını ifade ederek bu konuda meâlen şöyle buyurur: "Böylece sizi insanlara şâhit ve örnek olmanız için tam ortada bir ümmet kıldık" (el-Bakara, 2/143). "Muhammed Allah'ın elçisidir. Onun yanında bulunanlar, kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler" (el-Fetih, 48/29) "Muhacirlerden ve ensardan (İslâm'a girmekte) ilk öne geçenler ile bunlara güzelce tâbi olanlar (var ya) Allah onlardan hoşnut olmuştur, onlar da O'ndan hoşnut olmuşlardır..." (et-Tevbe, 9/100).

Sahâbenin fazileti ve onların sünnetine uyulması hususunda⁸ Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: "Sünnetime ve hidayet üzere olan râşid halifelerin sünnetine yapışın, onlara iyice tutunun ve sınıksız azı dişlerinizle sarılın" (Ebu Dâvûd, "es-Sünne" 5; Tirmizî, "el-İlim" 16; İbn Mâce, "Mukaddime" 16) "(insanların en hayırlısı benim dönemimdeki Müslümanlardır." (Zebidî, 1979, I/24) "Yüce Allah, benim ashabımı nebiler ve resûller müstesna olmak üzere insanlar ve cinlerin hepsine üstün kılmıştır" (Zebidî, 1979, I/25).

Cumhûr, sahâbe sözünü delil ve hüccet olarak kabul eder (Şâtîbî, ts. IV/55). Sahâbeden, bir âyetin tefsiri sahih olarak rivayet ediliyorsa, müfessirin bu rivayeti bırakıp kendi görüşüyle tefsir etmesi doğru değildir. Zira Allah'ın kitabını ve ondaki incelikleri sahâbenin daha iyi bileceği bildirilmektedir (ez-Zehebî, 1976, I/273).

Sahâbe sözü, nüzûl sebebi ve benzeri konularda merfû haber hükmündedir (İbn Kayyim, 1973, IV, 153; Zerkeşî, 1990, II/293). İbnü's-Salâh (ö. 643/1245) ve Nevevî (ö. 676/1277)ye göre söz konusu hüküm, nüzûl sebepleri ile ictihadın olmadığı yerlerde geçerlidir (Zerkeşî, 1990, II/ 293). İctihadın olduğu yerlerde

⁸ Sahâbe sünnetine uyulması hakkında geniş bilgi için (bk. İbn Kayyim el-Cevziyye (ts). IV, 121-130).

ve Resûlüllah'a (s.a.v) isnad edilmediği takdirde sahâbî sözü mevkûf hükmündedir (es-Semerkandî, 1993, I/128). Böyle bir tefsirin bağlayıcılığı hususunda âlimler ihtilâf etmişlerdir. Ancak, "İctihad edilmesi ve fikir yürütülmesi mümkün olan, aynı zamanda Resûl-i Ekrem'e isnad edilmeyen yerlerde ise sahâbe tefsiri tercih sebebi olmakla birlikte bağlayıcı değildir. " (ez-Zehebî, 1976, I/95; Gümüş, 79).

Sahâbe tefsiriyle ilgili bir çok eser yayımlanmıştır⁹. Sahâbe tefsirine dair kaynaklarda pek çok örnek mevcuttur.¹⁰ Kevâşî, sahâbe görüşlerine sıkça müracaat etmiştir. Bunlardan bazılarını misâllerle açıklamaya çalışalım.

Örnek 1. Kevâşî, "Onlardan bazıları da: Ey rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru! Derler" (el-Bakara, 2/201) meâlindeki âyeti tefsir ederken Ali b. Ebî Tâlib'den şu rivâyeti zikretmiştir: Dünyadaki "hasene"den maksat; sâliha kadın, âhiretteki iyilikten maksat da hurilerdir.¹¹

Örnek 2. Kevâşî, "Ona 'Allah'tan kork!' denilince benlik ve gurur kendisini günaha sevkeder (ceza ve azap olarak) ona cehennem yeter. O ne kötü yerdir!" (el-Bakara, 2/206) meâlindeki âyeti tefsir ederken İbn Mes'ûd'un şu rivayetini yer verir:

"Allah katında günahların en büyüğü kendisine Allah'tan kork denilen bir kulun, sen kendine bak diye karşılık vermesidir" (Kevâşî, vr. 30a; Begavî, 1993, I/236).

Örnek 3. "... İşte kâfirlere, işlemekte oldukları çirkinlikler, kendilerine böyle süslü gösterilmiştir" (el-En'âm 6/122) meâlindeki âyetin tefsiriyle ilgili olarak buradaki süsleme işinin failinin kim olduğuna dair Kevâşî İbn Abbas'tan şu nakli yapar: "Şeytan, kâfirlere putlara ibadeti süslü gösterdi" (Kevâşî, vr. 98a).

İslâm fetihlerinden sonra muhtelif şehirlere dağılan sahâbe, buldukları yerlerde ilmî faaliyetlere başlamış ve onların etrafında ilim halkaları oluşmuştur. Bunların çevresinde toplanan kimselerin çoğunun İslâm'ı yeni kabul etmiş başka milletlerden oluşan mevâlî¹² (Ahmed Emin, 1975, 152-156) oldukları dikkatimizi çekmektedir.

Şimdi de tâbiîn dönemine ait özet bilgi verilecektir.

3. TÂBİİN DÖNEMİ

Tâbiîn döneminden itibaren, fetihler neticesinde örf, âdet, ırk, dil, kültür ve geleneklere sâhip insanların İslâm toplumuna katılması ve bazı fırkaların yeni de olsa ortaya çıkması sebebiyle Kur'ân'ın tefsirine olan ihtiyaç öylesine artmıştır ki, Kur'ân'ın tamamının tefsiri yapılacak duruma gelmiştir.

Tâbiîn devrinde Mesrûk b. Ecda', (ö. 63/683) Neha'î, (ö. 95/714), Şureyh (ö. 85/704), Saîd b. Müseyyeb ve emsâli bazı kimselerin dışında hemen hemen âlimlerin çoğunun mevâliden olduğu iddia edilir (Ahmed Emin, 1975, 153 vd.). Tâbiîn döneminde yetişen müfessirler aynı zamanda fıkıh ve hadis ilminde de seçkin kimselerdi. Nitekim Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem, "Abadile (İbn Abbas İbnü'z-Zübeyr, Abdullâh b. Ömer b. Âs, İbn Ömer) Mekke'nin fakihî Atâ b. Ebî Rebah, (ö. 114/732) Yemen'in Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724), Yemâme'nin Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/746) idi ki, bunların hepsi mevâlîdendi (Yâkût el-Hamevî, 1990, II/405) demektir.

3. 1. Müfessir Tâbiîler

Farklı memleketlere giden sahabe, Hz. Peygamber'den ezberledikleriyle ilim ve kültürlerini beraberinde götürdükleri gibi, bunları yöre halkına da öğrettiler. Sahabenin yaptığı bu faaliyetler neticesinde, muhtelif şehirlerde ilmî medreseler kuruldu. Bunların tefsir alanında en meşhur olanları Mekke, Medine ve Irak'ta bulunan medreselerdir (ez-Zehebî, 1976, I/100).

Mekke Medresesi Abdullah b. Abbas tarafından kurulmuş ve burada tâbiînden Ebû's-Şa'sâ (ö. 93/711), Saîd b. Cübeyr 95/713), Mücâhid b. Cebr (ö. 104/722), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724), İkrime (ö. 107/725), Atâ b. Ebî Rebah (ö. 114/732) ve benzeri müfessirler yetişmiştir (ez-Zerkeşî, 1990, II/296). İbn Teymiyye, övgüyle söz ettiği bu medrese mensupları hakkında şöyle der: "Tefsirde insanların en âlimi, Mekke ehlidir. Zira onlar İbn Abbas'ın talebeleridir" (İbn Teymiyye, 1971, 61).

Medine mektebinin başında sahâbeden Übey b. Ka'b (ö. 30/650) bulunuyordu. Burada Ebû'l Âliye (ö. 90/709), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736), Zeyd b. Eşlem (ö. 136/753) gibi meşhur tâbiîn müfessirleri yetişmiştir.

⁹ M. Zeki Duman (1985). 289. s. ; Hüseyin Akgün (2017). 8. sayı, 21-54. Sayfa; Hasan Keskin (2016). *Kur'ân ve Sahâbe Sempozyumu*

¹⁰ İlgili misâller için (bk. Buhârî, "et-Tefsîr", İbrâhîm, 3; Muhammed b. Cerir et-Taberî (1988). XV, 144, XXII, 154.

¹¹ Misâller için (bk. Kevâşî, Sülemaniye Ktp. vr. 30a.) Söz konusu rivayet için (bk. Begavî (1993). I, 232-233).

¹² Mevâlî: Âzatlî köleler demektir, lügat anlamı için (bk. Ebu Fadl İbn Manzûr, ts., XV, 408).

Irak medresesinin kurucusu Abdullah b. Mes'ûd'dur. Bu medresede yetişen müfessirler de onun talebeleridir. Söz konusu tefsir âlimleri, Alkame b. Kays (ö. 61/681), Mesruk b. Ecda' (ö. 63/683), Esved b. Yezîd (ö. 74/693), Mürretü'l-Hemedânî (ö. 76/695), İbrâhim en-Nehaî (ö. 95/714), Âmir eş-Şa'bî (ö. 109/727), Muhammed b. Şîrîn (ö. 110/728), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Katâde b. Diâme (ö. 117/735) (ez-Zehebi, 1979, I/118) gibi şahıslardır.

3. 2. Tabiînin Kur'ân'ı Tefsir Anlayışı

Tabiîn âlimleri, sahâbeyi dinleyerek, kendi içtihad ve re'yleriyle tefsir yapmış, bu devirde âyetleri kendi görüşüyle ile tefsir etme hareketi daha açık olarak görülmüş; tefsir kuşaktan kuşağa intikal etmiş ve her nesil, ona yeni bir şeyler ilâve etmiştir (Cerrahoğlu, 1988, I/115).

Tâbiîn tefsirinin başlıca kaynakları Kur'ân, Sünnet, sahâbe tefsiri ve Ehl-i kitap'tı. Eğer bu kaynaklarda, âyetlerin tefsirine dair bir şey bulamazlarsa, Arap dili ve edebiyatına, Peygamber (s.a.) ve sahâbe dönemindeki kullanımını göz önünde bulundurarak tefsir yapıyorlardı. Ayrıca terkiplerin i'râb ve belâgat durumuyla hakikat ve mecaz oluşlarını, kelâmın siyaki; yapılan izah tarzının Resûlüllah'ın söz, fiil ve takrirlerine uygunluğunu dikkate alıyorlardı. Buna ilâveten kendi görüş ve ictihadlarına göre anlayıp yorumlamaya çalışıyorlardı. Cerrahoğlu, 1970, 59) Tefsir kitaplarında tâbiînin bu tür açıklamalarına sıkça rastlanmaktadır.

2. 3. Tâbiîn Tefsirinin Genel Nitelikleri

Tâbiîn döneminde, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid ve İkrime gibi birçok âlimin "tefsir kitaplarına sahip oldukları belirtilir.¹³ Saîd b. Cübeyr (ö. 95/713) tarafından bir tefsir yazılıp, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'a sunulduğu rivayet edilmekle birlikte, (Cerrahoğlu, 1988, I, 144; 1997) bu devirde tefsir çalışmaları daha çok sözlü gelenek halinde devam etmiştir. Bu dönemde tefsir, henüz müstakil bir ilim olmamakla beraber, artık tefsir ekollerinin¹⁴ yavaş yavaş ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim muhtelif beldelerde teşekkül etmiş olan tefsir medreseleri, tefsirin bu yola girdiğinin bir delilidir. Bu devirde yetişmiş olan Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ile Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/827) tefsirleri günümüze kadar ulaşmıştır (Brockelmann, 1943, 49).

Tabiîn devrinde, İslâm devletinin genişlemesiyle, Hıristiyan ve Yahudi dinine mensup kimselerin Müslüman olmaları neticesinde, özellikle tefsire birçok İsrâiliyyât'ın sızdığı görülmektedir. (Aydemir, 1979, 6) İsrâiliyyât'ın tefsire girişi çok az da olsa sahabe döneminde başlamıştır (ez-Zehebî, 1979, I/169). İsrâiliyyât, ahkâma ait olmamakla birlikte kâinatın yaratılışı, âhiret, varlığın sırları, kıssalar, Yahudilik ve Hıristiyanlık'tan bahseden âyetlerin tefsirinde yer almıştır (ez-Zehebî, 1976, I/300) Bundan dolayı Ahmed b. Hanbel, "Üç şeyin aslı yoktur: Tefsir, melâhim ve megâzî. Çünkü, onların çoğu mürsel haberdir..." (İbn Teymiyye, 1971, 59) der. Cerrahoğlu Ahmed b. Hanbel'in bu sözünü şöyle yorumlar: "Kanaatimizce, Ahmed b. Hanbel'in bu sözünde, tefsire dair olan haberlerin sahih olmayanları, doğrularına nisbetle çok olduğuna işaret etmek istemiştir. Yoksa onun gayesi sahih tefsir rivayetlerini yok saymak değildir." (Cerrahoğlu, 1997, 270)

Kaynaklar, tabiîn âlimlerinin Kur'ân tefsirine önem verdiklerini ve bu ilmi sahâbeden almak için pek çok gayret gösterdiklerini kaydeder. Süfyân es-Sevrî, tefsirin şu dört kişiden alınmasını tavsiye etmektedir: "Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime ve Dahhâk" (Ebû Nu'aym, 1987, III/329). Yine Süfyân es-Sevrî, "Tefsir Mücâhid'den gelirse sana yeter" (Taberî, 1988 I/140) diyerek Mücâhid'in tefsirdeki otoritesini belirtmek istemiştir. Şa'bî, "Allah'ın kitabını İkrime'den daha iyi bilen kimse kalmadı" der (Suyûtî, 1993, I/ 1234).

İbn Abbas'tan tefsir rivayet edenlerin en meşhur ve güvenilir olanı Mücâhid b. Cebr'dir. Bundan dolayı İmam Şâfiî ve Buhârî, ondan gelen isnadı tercih ederek tefsirine itimat etmişlerdir (Cerrahoğlu, 1988, I/151). Eğer Kur'ân'da, Sünnet'te ve sahâbeden nakledilen rivayette bir âyetin tefsiri bulunmazsa, bu hususta imamların çoğu, Mücâhid b. Cebr gibi tabiîn sözlerine müracaat etmişlerdir (İbn Kesîr, ts. I, 115). Bu konuda Zehebî, (Ö. 748/1347) "Bütün ümmet Mücâhid'in imamlığı konusunda icmâ etmiştir ve *Kütüb-i Sitte* müellifleri ondan hadis nakletmişlerdir" (ez-Zehebî, ts. III/440) der. Nitekim Mücâhid (ö. 103/721), "Kur'ân'ı İbn Abbas'a otuz defa arz ettiğini" söyler (Yâkût el-Hamevî, 1990, V, 2272; ez-Zehebî, ts. III, 439). Başka bir rivayette de, Kur'ân'ı baştan sona kadar İbn Abbas'a üç kere okuduğunu, her âyetin üzerinde

¹³ İlk tefsir kitabının Mücâhid'e ait olduğu rivayet edilir. Ömer Nasuhi Bilmen, (1973), I, 272. Tâhir es-Sûretî tarafından tahik edilerek *Tefsiru Mücâhid* adıyla nesredilen (1976) eser, Mücâhid'e nisbet edilmektedir. Bedreddin ez-Zerkeşi (1990), tahkik edenin dipnotu", II, 294; Cerrahoğlu ise, yayımlanan bu tefsirin Âdem b. İyâs'a (ö. 220/ 835) ait olduğu görüşündedir. Muhammed İbn Sa'd, ts. VI/256-267; İsmail Cerrahoğlu, (1968), 131; Cerrahoğlu, 1970, XXIII, 31-50.

¹⁴ Tâbiîn döneminde teşekkül eden tefsir ekolleri hakkında detaylı bilgi için şu eserlere bakılabilir. Bk. Takiyüddin İbn Teymiyye (1971). 61; es-Suyûtî (1993). I, 1233.

durarak, onun kim için, nerede ve nasıl nâzil olduğunu sormuştur (İbn Kesîr, ts., I/15). Mücâhid'den nakledilen bazı âyetlerin tefsiriyle ilgili re'y ve temayüller ile akıl hürriyetine geniş yer vermesi başta Taberî (ö. 310/922) olmak üzere bazı tefsirciler tarafından tenkit edilmiştir (Taberî, I/332; Ahmed Emin, ts. II/40-41).

3. 4. Bağlayıcılık Açısından Tâbiîn Tefsiri

Tâbiîn devrindeki tefsir faaliyetlerinin daha çok rivayet tarzında olduğu söylenmiştir. Ancak bu rivayetlerin hüccet/delil olma durumu tartışmalıdır. Tâbiîn tefsiri hakkında Ahmed b. Hanbel'den biri tâbiîn tefsirinin kabulüne, diğeri reddine dair olmak üzere iki rivayet nakledilmiştir (ez-Zerkeşî, 1990, II/294). Ebû Hanîfe'nin de şöyle dediği rivayet olunur: 'Resûlullah'tan (s.a.) gelen baş-göz üstüne, sahâbeden gelen hakkında serbestiz (uygun bulduğumuzu tercih ederiz), tâbiînden nakledilenlere gelince, onlar adamsa biz de adamız.' (ez-Zehebî, 1976, I/128) Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777) ve İbn Teymiyye gibi âlimler derler ki: "Tâbiîn sözü fer'î konularda hüccet değildir, öyleyse tefsir konusunda nasıl hüccet olabilir? Yani onların sözü kendilerine muhalif olanlara karşı delil olamaz. Ancak tâbiîn bir konu üzerinde birleşirse onun hüccet oluşunda kuşku yoktur." (İbn Teymiyye, 1971, 105) Öte yandan tâbiîler, tefsirde İsrâiliyât'a çok yer verdikleri için onların sahâbeden yaptıkları nakil dışındaki açıklamalarının tefsir olarak kabul edilemeyeceği de savunulmuştur (ez-Zehebî, 1976, I/ 128-129).

Seleften Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Sa'id b. Müseyyeb (ö. 94/712) ve Ebû Vâil (ö. 82/701) gibi şahsiyetlerin tefsir hususunda ihtiyata davet eden sözlerinden, Kur'ân tefsirinin câiz olmadığını çıkarmak doğru değildir. Onlar bilmedikleri konularda fikir beyan etmiyorlar; bildiklerini ise söylüyorlardı (Taberî, 1988, I/37).

Tâbiîn döneminin önemli hususiyetlerinden birisi de Hıristiyan ve Yahudilere ait birçok haberin tefsirlere girmiş olmasıdır. Çünkü Ehl-i kitap'tan Müslüman olanlar, şer'î hükümlerle ilgili olmayan ve tarihî mâlumat kabilinden olan bilgilerini İslâm dünyasına taşımışlar ve böylece çok sayıda Yahudi kaynaklı görüşler ve haberler yayılmaya başlamıştır. Meselâ, Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652-5), Vehb b. Münebbih (ö. 110/728), Abdullah b. Selâm (ö. 43/66) ve benzerlerinden nakillerde bulunulmuştur (Semerkandî, 1993, I/43-44). Bu dönemin bir diğeri özelliği de mezhep ihtilaflarının ortaya çıkması, sıfatların mevzu bahis edilmesi, kaza ve kader konularının tartışılır olmasıdır.

Kevâşî, Mücahid ve Hasan-ı Basrî başta olmak üzere pek çok tâbiîn görüşlerine başvurmuştur. Bunlardan bazılarının görüşlerini misâllerle açıklayalım.

Örnek 1. "Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, "Aşağılık maymunlar olun" demiştik" (el-Bakara, 2/65) meâlindeki âyetin tefsirinde Kevâşî, Mücahid'in şu yorumuna yer vermiştir: Mücahid der ki: "Onların bedenleri değil, kalpleri dönüştürüldü" (Kevâşî, vr. 11b; İbnü'l-Cevzî, 1973, I/95).

Örnek 2. "Hayır! Günah işleyen ve hatalar içinde boğulanlar, ateş ehlinden başka bir şey değiller. Onlar orada temelli kalacaklardır" (el-Bakara, 2/81) meâlindeki âyetin tefsiriyle ilgili olarak Kevâşî, şu yorumu nakleder: Hasan-ı Basrî der ki, "el-hatîe" (günah), Allah'ın yasakladığı ve onu işleyen kimsenin, ateşe gireceğini bildirdiği her şeydir" (Kevâşî, vr. 13b).

Örnek 3. "Allah, sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz. Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar, Allah gafûrdur, halîmdir" (el-Bakara, 2/225) meâlindeki âyetin tefsirinde Kevâşî, tâbiîn'in şu sözlerine yer verir: İbn Cübeyr, "Günahtan dolayı yapılan yemindir" Mesrûk da, "Yapılan yeminden dolayı keffaret yoktur" (Kevâşî, vr. 33a) der.

Sonuç

Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinden sonra başvurulacak ikinci kaynak, hiç şüphesiz Hz. Peygamber'in sünnetidir. Hz. Peygamber, Kur'ân'ı vahye dayalı olarak söz, fiil ve takriiriyle beyan etmiştir. Hz. Peygamber'in, tebliği ile birlikte Kur'ân'ın açıklama ve izahını da yapmıştır. Onun Kur'ân'ın hepsini tefsir etmese bile, gerek sahâbenin bazı Kur'ân âyetleriyle ilgili sorularına cevap olarak, gerekse gerektiği anda pek çok âyeti tefsir ettiği kaynaklarda belirtilir. Hz. Peygamber'in izahları çoğu zaman anlaşılır, kısa ve özlü olmuştur.

Sahâbe Kur'ân'ı tefsir ederken, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, Hz. Peygamber'in açıklamaları, ictihad ve âyetlerden hüküm çıkarma, Yahudi ve Hıristiyanlardan yapılan nakillerden faydalanmıştır. Sahâbe sözü, nüzûl sebebi ve benzeri konularda merfû haber hükmünde olduğu kabul edilmiştir. Ancak bazı âlimler bu hükmün, nüzûl sebebi ile ictihadın olmadığı yerlerde geçerli olduğunu söylemişlerdir.

Sahabe döneminde, fazla yorum yapılmadan âyetlerin muhtasar bir şekilde mâna ve maksadıyla yetinilirken tabiîn devrinde yeni anlayış ve yorumlar getirilmiştir ki bu durum aynı zamanda onların yaşadıkları toplumun fikri yapısını, kültürünü yaşayış tarzını aksettirmiştir.

Sahabe döneminde rivayetler ön planda görülürken tabiîn döneminde daha çok re'y ile tefsir hareketi karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân'ı kendi görüşleriyle tefsir eden tabiîn aynı zamanda kendi düşünce dünyalarını oluşturan eski kültürlerden de birtakım fikirleri aktarmışlardır.

Tabiîn döneminde rivayet tarzında yapılan tefsir faaliyetlerinin hüccet olma durumu tartışmalı olduğu belirtilmiştir. Tabiîn döneminde tefsir faaliyetleri daha çok sözlü gelenek halinde devam etmiştir. Diğer taraftan bu dönemde mezhep ihtilâflarının ortaya çıkması kaza ve kader konusunun tartışılması, sıfatların söz konusu edilmesi bu dönemin bir diğer özelliğini oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmed Emin Zuhru'l-İslâm. ts. 3. bs.

Ahmed Emin (1975). *Fecrü'l-İslâm*. 11. bs.

Ahmed b. Hanbel (1991). *Müsned*. ts., Beyrut.

Akgün, Hüseyin (2017). Sahâbe Tefsirinin Hz. Peygamber'e İsnadı Meselesi. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8. sayı, 21-54. sayfa

Albayrak, Halis (1992). *Kur'ân'ın Bütünlüğü üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri*. İstanbul.

Aydemir, Abdullah (1993). *Ebussûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara.

Aydemir, Abdullah (1979). *Tefsirde İsrâiliyyât*. Ankara.

Bâtelî, Hâlid b. Abdülazîz (2011). *et-Tefsîru'n-Nebevî: Mukaddimetun Te'sîliyyetün ma'a Dirâsetin Hadîsetin li Ehâdisi't-Tefsîri'n-Nebeviyyi's-Sarih*. Camiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiye Üniversitesi, 1. bs., Riyad: Dâru Kunuzi İşbilya.

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd (1993). *Meâlimü't-Tenzil*. nşr. Heyet, Riyad.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin (1990). *Şu'abü'l-İmân*. nşr. Ebû Hâcer Muhammed Saïd b. Besyûnî, Zağlûl, Beyrut.

Bilmen, Ömer Nasuhi (1973). *Büyük Tefsir Tarihi*. İstanbul.

Brockelmann, Carl (1943-49). *Geschichte der Arabischen Litteratur*. Leiden, GAL.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil (1991). *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut.

Cemâleddin el-Kasimî, b. Muhammed b. Saïd (1990). *Kur'ân'ın Anlamak: Tefsir İlminin Temel Meseleleri*. trc. Sezai Özel, İstanbul.

Cerrahoğlu, İsmail (1970). *Yahya b. Sellâm ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara.

Cerrahoğlu, İsmail (1968). *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hz. Veren Amiller*. Ankara.

Cerrahoğlu, İsmail (1970). Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir. *AÜF Dergisi*, sy. XXIII, s. 31-50).

Cerrahoğlu, İsmail (1978). Tefsirde Ala b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'tan Rivâyet Ettiği Garibü'l-Kur'ân'ı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XXII, s. 17.

Cerrahoğlu, İsmail (1997). *Tefsir Usûlü*. 11. Bs., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Cerrahoğlu, İsmail (1988). *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Çetin, Mustafa (1997). *Tefsirde Dirâyet Metodu*. İzmir.

Draz, Abdullah (1983). *Kur'ân'ın anlaşılmasına doğru*. trc. Salih Akdemir, Ankara.

Duman, M. Zeki. (1985). Kur'an'ın Tefsirinde Sahabenin İhtilafları. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2. sayı, 289. Sayfa.

Ebû Dâvûd, es-Sicistânî (1988). *es-Sünen*. Beyrut.

Ebû Nu'aym, Ahmed b. Abdillâh el-Esbehânî (1987). *Hilyetü'l-Eoliyâ, Tabakâtü'l-Asfiyâ*. Beyrut.

Elbânî, Muhammed Nasirüddin (1988). *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Da'ifeti ve'l-Mevdû'a ve Eseruhâ es-Seyy'î fi'l-Ümme*. 4. bs., Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif.

Goldziher, Ignaz (1997). *İslâm Tefsir Ekolleri* çev.. Mustafa İslamoğlu, İstanbul.

Gümüş, Sadreddin (1990). *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*. İstanbul: Kayihan Yayınları.

Gümüş, Sadreddin (1987-88). Garibu'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, s. 17.

Güngör, Mevlüt (1996). *Fikhi Tefsir Hareketi ve İlk Fikhi Tefsir*. İstanbul: Kur'ân Kitaplığı

Hâkim en-Nisâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (1990). *el-Müstedrek 'ale's-Sahih*. nşr. Mustafa Abdülkâdir Ata, Beyrut.

Heysemî, Nuruddin Ali b. Ebî Bekir (1982). *Mecmau'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid*. Beyrut.

Hâlî, Emin (1995). *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*. trc. Mevlüt Güngör, İstanbul.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh (1994). *Câmi'u Beyânî'l-ilm ve Fadlih*. nşr. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheryî.

İbn Haldun (1986). *Mukaddime*. trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul.

İbn Hallikân. Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yan ve Enbaü Enbâ'z-Zemân*. nşr. İhsan Abbas, ts., Beyrut: Dâru Sâdir.

İbn Kayyim el-Cevziyye (1973). İ'lâmü'l-Muvakkî'in. *Takdim, Tâhâ Abdür-rauf Sa'd*, Beyrut: Dârü'l-Ciyil.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. el-Hatîb (1998). *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn , 1. Bs., Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye,

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. el-Hatîb. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm*. ts. nşr. Muhammed İbrâhim el-Bennâ vd., Kahire.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. el-Hatîb (1994). *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*. çev. Bekir Karlığa ve Bedrettin Çetiner, İstanbul.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Müslim (1989). *Te'vilü Muhtelefi'l-Hadis*. nşr. Muhammed Muhyiddin el-Asfer, Beyrut.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sünen-i İbn Mâce*. ts., Beyrut.

İbn Manzûr, Ebû Fadl. *Lisânü'l-Arab*. *Veliye*, ts., Beyrut: Dâru Sâdir , XV, 408.

İbn Sa'd, Muhammed b. Men' ez-Zühri. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. ts. Beyrut: Dârü Sâdir.

İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdilhalîm Takiyuddîn (1971). *Mukaddime fi Usûli't-Tefsir*. nşr. Adnan Zarzûr, Beyrut.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*. Dârü'l-Fikr, ts.

Keskin, Hasan-Demir, Abdullah (Editör). (2016). XII. Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı. Kur'ân ve Sahâbe Sempozyumu, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Kevâşî, Ahmed b. Yûsuf. *Telhîsü Tebsirati'l-Mütezekkir ve Tezkireti'l-Mütebassır*. Sülemaniye Ktp., Ayasofya, nr. K.90. vr. 30a (Telhîs)

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (1998). *el-Câmi'li Ahkâmî'l-Kur'ân*. Beyrut.
- Muhammed Abdurrahman, İbrâhîm (1995). *et-Tefsîrû'n-Nebevî lil-Kurân-i Kerîm ve Mevkifu ve Mevkifu'l-Müfessîrin minhu*. Kahire : Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, . 297 s.
- Muhammed, Abdurrahman Muhammed (1992). *et-Tefsîru'n-Nebevî Hasâisihü ve Mesâdiruh*. Kahire: Mektebetü'z-Zâhire, 150 s.
- Müslim b. Haccâc (1983). *el-Câmi'u's-Sahîh*, Beyrut.
- Reşid Rıza, Muhammed. *Tefsîru'l-Kurânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*. ts., Beyrut: Dârü'l-Fikir.
- S'alebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşfü'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyazıt Ktp., Veliyuddin Efendi, nr. 130, vr. 5b.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed (1993). *Bahru'l-Ulûm nşr*. Ali Muhammed Muavvad v.dğr., Beyrut.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. ts. nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Beyrut: Dârü'l- Ma'rife.
- Sezgin, Fuad (1982-1988). *Târîhu't- Tûrâsî'l-Arabî*. Arapça trc. Mahmûd Fehmi el-Hicâzî, Suudi Arabistan, GAS (Ar.).
- Subhî es-Sâlih (1988). *Mennâü'l-Kattân Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad.
- Subhî es-Sâlih. *Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*. ts. İstanbul: Dersaadet.
- Süyûtî, Celâleddin (1993). *el-İtkân, fi Ulûmi'l-Kur'ân*. Talik, Mustafa Dîbu'l-Buğâ, Dımaşk- Beyrut.
- Süyûtî, Celâleddin (1993). *Tedrîbü'r- Râvî, fi Şerhi Takribî'n-Nevevî*. nşr. İrfan el-Aşşâ Hassûne, Beyrut.
- Şafî, Muhammed b. İdris. *er-Risâle Fî'l-Usûl*. ts. Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîa*. Şerh. Abdullah Draz, ts., Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (1988). *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli'l Ayi'l-Kur'ân*. Beyrut.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh (1993). *Mu'cemü'l-Üdebâ*. nşr. İhsan Abbas, Beyrut.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh (1990). *Mu'cemül-Büldân*. nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî, Beyrut.
- Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatîf (1979). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*. trc. Ahmed Naim, Ankara.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed *Mizânü'l-İ'tidâl*. (nşr. Ali Muhammed el-Becâvî), Dârü'l-Fikir.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-Huffâz*. ts. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (1976). *et-Tefsîr ve'l-Müfessîrîn*. 2. Bs.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân*. ts., Dâru İhyâi'l-Küt-übi'l-Arabiyye.